

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی

alavi@iki.ac.ir

aliabootorabi@yahoo.com

سیداسماعیل علوی / دانشجوی دکتری روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

علی ابوترابی / استادیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۳ - پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۵

چکیده

هدف این پژوهش تدوین پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی و شناسایی ویژگی‌های روان‌سنجی (اعتبار و روایی) آن است. برای استخراج مؤلفه‌های ارزش فرزندان، از روش تحلیل محتوا و برای بررسی ویژگی‌های پرسش‌نامه از روش پیمایشی استفاده شده است. در روش تحلیل محتوا، آموزه‌های دین جمع‌آوری، طبقه‌بندی و مورد تحلیل قرار گرفت و چهار مؤلفه از منابع اسلامی استخراج گردید. در روش پیمایشی، ارزیابی روایی و اعتبار پرسش‌نامه، در نمونه ۱۱۲ نفری از جامعه آماری زنان و مردان متأهل مراجعه‌کننده به غرفه‌های مشاوره خانواده، در شهر تهران انتخاب شده بودند. یافته‌ها نشان داد که پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان از نظر روایی‌سنجی محتوایی، ملاکی و سازه‌ای از روایی لازم و بالایی برخوردار است. در بررسی روایی محتوا، مؤلفه‌های دارای شاخص CVI، ۰/۸۶ به بالا مورد تأیید قرار گرفت که شامل چهار مؤلفه، ارزش ذاتی، امنیت‌بخشی، رشد و تعالی، لذت‌بخشی می‌باشد. همچنین گویه‌های دارای شاخص CVI، ۰/۸۶ به بالا مورد تأیید قرار گرفت. اعتبار این پرسش‌نامه، با محاسبه آلفای کرونباخ، برابر ۰/۹۶۴ می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: ارزش فرزندان، پرسش‌نامه، منابع اسلامی، اعتبار، روایی.

یکی از ارزش‌های جدایی‌ناپذیر خانواده در ایران، «فرزند» است. بسیاری از روابط خانوادگی، از جمله ازدواج، براساس داشتن فرزندان شکل گرفته، و معنا پیدا می‌کند (اوجاقلو و همکاران، ۱۳۹۳). مطالعات جمعیتی ایران، در سه دهه اخیر نشان می‌دهد که نرخ باروری کل (TFR)، از ۷ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۵۸، به ۱/۶۵ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۹۹ رسیده است (فتحی، ۱۴۰۰، ص ۱۴). در حال حاضر، هرم سنی جمعیت ایران در حال انتقال از جوانی به سالم‌خوردگی است. بدین ترتیب، اگر نقطه شروع کاهش اساسی و مستمر فرزندآوری در ایران را سال ۱۳۶۵ در نظر بگیریم، تا سال ۱۴۲۵ ساختار جمعیت ایران، کاملاً سالم‌خورده خواهد بود (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹).

اندیشمندان اجتماعی، تبیین‌های متفاوتی از تحولات فرزندآوری دارند که می‌توان آنها را در دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد: دسته نخست، تبیین‌هایی که بر تغییرات ساختاری جامعه در تغییرات خانواده تأکید دارند و از آنها به‌عنوان تبیین‌های ساختاری یاد می‌شود؛ دسته دوم، بیشتر بر نقش تغییر ارزش‌ها و نگرش‌ها، در تحلیل تغییرات خانواده تأکید کرده‌اند و به نام تبیین‌های «ایده‌ای» شناخته می‌شوند. به‌عبارت‌دیگر، عوامل اثرگذار در رفتارهای فرزندآوری را می‌توان در دو سطح کلان و خرد بررسی کرد. در سطح کلان (عوامل زمینه‌ای)، تأثیر عوامل اجتماعی، محیطی، سیاسی و فرهنگی در رفتار فرزندآوری شناسایی می‌شود. درحالی‌که در سطح خرد، تأثیر عواملی نظیر ارزش‌ها، انگیزه‌ها، آرزوها و گرایش‌های فردی در رفتار فرزندآوری بررسی می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۱، ص ۹۹). نتایج مطالعات مختلف نشان داده که ارزش فرزندان، عامل مؤثری در فرایند تصمیم‌گیری و رفتار باروری است. کاهش ارزش فرزند، افزایش هزینه و کاهش منافع ناشی از داشتن فرزند زیاد، به‌منزله برخی از دلایل کاهش باروری مطرح است (رازقی و سرایی، ۱۳۹۳). تغییر در نحوه ارزش‌گذاری والدین بر فرزندان، یکی از علل تغییر باروری در سطح خرد است (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶).

ارزش فرزندان، به کارکردهایی اشاره می‌کند که فرزندان ارائه می‌دهند؛ نیازهایی که فرزندان برای والدین‌شان برآورده می‌کنند و یا منفعی که برای آنها دارند. به‌طورکلی، مجموعه چیزهای مثبت و منفی هستند که والدین با داشتن فرزند، دریافت می‌کنند. ارزش‌های مثبت، منافع داشتن فرزند و ارزش‌های منفی، هزینه‌های فرزند را شامل می‌شوند. ارزش فرزندان، مفهومی است که مطابق تحولات اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی هر جامعه تغییر می‌یابد. این مفهوم، در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و روان‌شناختی بررسی می‌شود (هافمن و هافمن، ۱۹۷۳، ص ۲۰-۳۰).

پژوهشگران بیش از سه دهه است که ارزش فرزندان را از منظر والدین مطالعه می‌کنند. ارزشی که والدین از فرزندان درک می‌کنند، زمینه‌ساز انگیزه‌های فرزندآوری و باروری است. ارزش فرزندان، برای شفاف کردن اهداف و انتظارات والدین درباره فرزندان، روابط و تفاوت‌های بین‌نسلی و مجموعه‌ای از عوامل آشکارکننده و جایگاه فرزند در خانواده و جامعه اهمیت دارد (دین و کاجیتسیاسی، ۲۰۱۰). براساس ملاحظات پژوهشی، ارزش فرزندان به روشنی تفاوت‌های بین فرهنگی را در تصمیم‌های فردی رفتار باروری نشان می‌دهد. این مفهوم، به دلیل متأثر شدن از

تغییرات جامعه و زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی، موضوعی است که براساس نوع جامعه، در حال تغییر است و پیامدهای متنوع و گسترده‌ای را به همراه دارد که تعیین‌کننده مستقیم انگیزه والدین برای داشتن تعداد خاص فرزند و تعیین و تنظیم زمان بچه‌دار شدن در نظر گرفته می‌شود (کاجیتسیاسی، ۱۹۸۲).

نظریه ارزش فرزندان، به منظور ایجاد یک ابزار برای مقایسه بین فرهنگی تصمیمات فرزندآوری والدین مفهوم‌پردازی شد. هافمن و هافمن (۱۹۷۳)، اولین رویکرد را برای مقایسه بین فرهنگی ارزش فرزند ارائه دادند که علاوه بر عوامل اقتصادی، به صراحت عوامل روان‌شناختی - فرهنگی را نیز در نظر گرفتند. آنها یک سیستم ارزشی متشکل از نه مقوله را به وجود آوردند: ۱. هویت اجتماعی؛ ۲. کمال فردی و توسعه خود؛ ۳. اخلاق، مذهب، نوع دوستی؛ ۴. پیوندهای گروه نخستین، عاطفه و مهریانی؛ ۵. انگیزش، تازگی، سرگرمی و شادی؛ ۶. موفقیت و دستیابی شایستگی، آفرینندگی؛ ۷. قدرت اعمال نفوذ؛ ۸. مقایسه اجتماعی و رقابت؛ ۹. سودمندی اقتصادی کودکان (هافمن و هافمن، ۱۹۷۳، ص ۴۶).

فاوست، با توجه به مطالعات مقایسه‌ای، دسته‌بندی دیگری از ارزش مثبت و منفی فرزندان را با عنوان پنج مقوله منافع احساسی (خوشی و سرور در زندگی والدین، و موضوع عشق و محبت، همدمی برای والدین)، منافع و امنیت اقتصادی (کمک در کارهای خانه، سهم داشتن در درآمد خانه، امنیت دوران پیری و...)، تقویت و توسعه خود (تجربه بزرگ و تربیت فرزندان، افزایش مسئولیت‌پذیری والدین، عضو کامل اجتماع پذیرفته شدن زوجین با داشتن فرزند)، کسب هویت با فرزندان (لذت بردن از تماشای رشد فرزندان، افتخار کردن به فضیلت و کمال فرزندان) و پیوستگی و تداوم خانواده (فرزندان فرجام طبیعی ازدواج، کمک به تقویت پیوند ازدواج زن و شوهر، ادامه‌دهنده نام خانوادگی) بیان کرده است. ارزش‌های منفی، یا همان هزینه‌ها را نیز با پنج مقوله هزینه احساسی (نگرانی درباره سلامت فرزندان، رفتار فرزندان)، هزینه اقتصادی (هزینه‌های پوشاک، تحصیل و سایر مخارج فرزندان)، محدودیت‌ها و هزینه‌های فرصت از دست‌رفته (آزادی کمتر در زندگی اجتماعی، زندگی حرفه‌ای و علایق شخصی)، مسائل خانوادگی (مشاجره زن و شوهر بر سر تربیت فرزندان، کم‌رنگ شدن رابطه زن و شوهر) و زحمات جسمی (اضافه شدن کارهای خانگی، کم‌خوابی، خستگی و...) ستجیده است (فاوست، ۱۹۷۴).

اسلام نیز ارزش فراوانی برای فرزندان قائل است. همان‌گونه که پیامبر اکرم ﷺ به/اسلمه فرمودند:

زن باردار مانند روزه‌دار شب‌بیدار و سربازی است که جان و مال را در راه پیشرفت اسلام نثار کند. چون کودک متولد شود، چندان اجر به مادر دهند که جز خدا کسی نداند و چون به او شیر دهد، برای هر مکیدن، ثواب آزاد کردن بنده‌ای از نسل اسماعیل دارد و چون دوران شیرخوارگی کودک پایان یابد، فرشته‌ای بزرگوار دست به پهلوی مادر زند و گوید: عملت را از سر بگیر که تمام گناهان تو آمرزیده شد (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۴۵۱).

قرآن کریم از فرزندان، به‌عنوان موهبتی الهی (آل عمران: ۳۸؛ ابراهیم: ۳۹)، نور چشم والدین (فرقان: ۷۴؛ قصص: ۹)، زینت‌بخش زندگی (کهف: ۴۶؛ آل عمران: ۱۴) و وسیله آزمایش (انفال: ۲۸) انسان یاد کرده است. فرزند از

دیدگاه معصومان علیهم‌السلام نیز با تعابیری همچون نعمت و برکت (متقی هندی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۶، ح ۴۴۴۲۵)، جگرگوشه (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۱۱۲)، میوه دل (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۳۳۳) و نور دیده (طبرسی، ۱۳۷۷، ص ۲۳۴) یاد شده که مایه خوشبختی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۳؛ ج ۱، ص ۳۰۶) و یاری‌کننده (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۳۶۱) و استغفارکننده والدین می‌باشد. از این رو، فرزند از منظر معصومان علیهم‌السلام بوی بهشتی (ابن‌فهد حلّی، ۱۴۰۷ق، ص ۸۶) و گلی از گل‌های بهشت (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۳) قلمداد شده است. ارزش فرزند، به‌گونه‌ای است که روایات به نگاه کردن (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۱۶۹)، بوسیدن و مهر ورزیدن به فرزندان (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۴۹)، تأکید فراوانی داشته‌اند (علوی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۸۲).

برخلاف پرسش‌نامه‌های غربی ارزش فرزندان، برگرفته از نظریات هافمن و فاوست، تاکنون پرسش‌نامه اسلامی ارزش فرزندان وجود ندارد. بنابراین، با عنایت به فرهنگ اسلامی ایران، هرگونه پژوهش علمی در زمینه افزایش جمعیت و فرزندآوری، نیازمند سنجش مناسب، با رعایت اصول علمی و استانداردهای آزمون‌شناسی باشد. برگرفته از منابع اسلامی است تا بتواند میزان ارزش‌های مثبت یا منفی فرزندان، در نظر والدین را تعیین کند.

با توجه به اهمیت ارزش فرزند، در تصمیمات فرزندآوری زوجین، ساخت ابزار معتبری که بتواند این سازه را براساس آموزه‌های دینی اندازه‌گیری کند، ضروری است و می‌تواند مسیر را برای سایر پژوهش‌گران در زمینه‌های مختلف پژوهشی فرزندآوری هموار کند. بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش، بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی و تهیه پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی است.

روش پژوهش

این پژوهش، به‌طور کلی از نوع تحقیقات بنیادی (در مقابل تحقیقات کاربردی) است که در پی افزایش قلمرو دانش و آگاهی است (دلاور، ۱۳۸۰، ص ۴۸). از سوی دیگر، می‌توان روش تحقیق در این پژوهش را از نوع «توصیفی» (در مقابل روش تحقیق تاریخی، تجربی، علی) دانست که هدف محقق، توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات یک موقعیت یا موضوع است (نادری و سیف نراقی، ۱۳۸۷، ص ۳۹). برای تحلیل مؤلفه‌های مفهومی ارزش فرزندان، از جملات موجود در کتب لغت، اصطلاح و متون اسلامی (قرآن و حدیث)، از روش «تحلیل محتوا» برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در متون دینی، مرتبط با موضوع استفاده شده است. از سوی دیگر، از آنجاکه هدف نهایی این پژوهش، ساخت پرسش‌نامه در زمینه ارزش فرزندان است، این مستلزم ارزیابی روایی و اعتبار آن به‌صورت میدانی است. به‌همین دلیل، می‌توانیم روش تحقیق در این قسمت را «زمینه‌یابی» (پیمایشی) از نوع پرسش‌نامه‌ای دانست.

جامعه آماری این پژوهش شامل کلیه مردان و زنان متأهل مراجعه‌کننده به غرفه‌های مشاوره خانواده، شهرداری تهران در دهه اول محرم سال ۱۳۸۹ بودند. حجم جامعه، به‌طور تقریبی برابر با ۱۵۰۰ نفر می‌باشد. پس از آن، تعداد ۱۱۲ نفر (۴۲ مرد و ۷۰ زن)، نفر به‌عنوان نمونه برای پیمایش به روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب شدند.

ابزار پژوهش در این تحقیق، مقیاس ارزش فرزندان *فاوست* (۱۹۷۷) هنجارشده توسط احمدی و همکاران (۱۳۹۶) می‌باشد. مقیاس، دارای ۸ مؤلفه منافع احساسی، هزینه‌های احساسی، تداوم خانواده، کسب هویت با فرزندان، تقویت و توسعه خود، منافع اقتصادی، هزینه‌های اقتصادی و محدودیت‌ها و هزینه‌های فرصت ازدست‌رفته می‌باشد. این مقیاس، در ۴۱ گویه تنظیم شده است. برخی از گویه‌ها، به صورت معکوس نمره‌گذاری می‌شوند. میانگین نمره کل ارزش‌های فرزندان در مقیاس صفر تا صد، برابر $۷۳ \pm ۹/۸$ می‌باشد. در این مقیاس، مقدار ارزش ویژه، درصد واریانس تبیین‌شده با هر مؤلفه نشان داده شده است. همچنین، مقدار بار عاملی هر ۴۱ گویه مشخص شده است (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶).

شیوه اجرا و فرایند ساخت پرسش‌نامه

مراحل ساخت پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی و روش انجام کار به شرح ذیل، پیگیری شده است:

مرحله اول: استخراج مؤلفه‌های ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی بوده که با استفاده از منابع اسلامی شامل آیات قرآن و روایات موجود در منابع اسلامی انجام شد. این مرحله، طی چند گام انجام می‌شود: در گام اول، آیات قرآن و گزاره‌های روایی در موضوع پژوهش جمع‌آوری شد. در گام دوم، گزاره‌های قرآنی و حدیثی، برای دستیابی به مضمون‌های هسته‌ای گزاره‌های تلخیص و مرکزی‌سازی شد؛ در گام سوم، گروه‌بندی گزاره‌های قرآنی و حدیثی، براساس اشتراک موضوعی و ویژگی‌های مفهومی مشترک انجام شد. در گام چهارم، مشخص کردن مؤلفه‌ها به واسطه نام‌گذاری آنها.

مرحله دوم: گویه‌های پرسش‌نامه براساس گزاره‌های دینی تدوین شدند. این کار، با توجه به مؤلفه‌های مفهومی استخراج‌شده و اصول روان‌سنجی انجام شد. برای طراحی گویه‌ها، نکاتی مورد توجه قرار گرفت: محدود کردن هر گزاره به یک مفهوم، به کار بردن ساده‌ترین عبارات و پرهیز از کار بردن گزاره‌های منفی مضاعف، معرف بودن هر گزاره برای یک احساس، طرز فکر یا عقیده (ثرندایک، ۱۳۷۵، ص ۴۹). تعداد گویه‌ها، بیش از گویه‌های نهایی پرسش‌نامه طراحی شد؛ چراکه در مراحل تجدیدنظر و تجزیه و تحلیل، احتمالاً تعدادی از آنها حذف می‌شوند. از این رو، خزانه‌ای متشکل از ۵۷ گویه که گمان می‌رفت با گزاره‌های دینی همگرا هستند، تهیه شد.

مرحله سوم: بررسی روایی‌سنجی محتوایی بود که فرم اولیه پرسش‌نامه، به ۱۴ نفر از کارشناسان متخصص در علوم اسلامی و دارای تحصیلات عالی روان‌شناختی ارائه گردید و از آنها خواسته شد تا میزان مطابقت گویه‌های ساخته‌شده، با مستندات اسلامی را در فرم لیکرتی چهار درجه‌ای (از کاملاً مرتبط تا کاملاً نامرتب) اعلام کنند. همچنین، از آنان خواسته شد تا میزان ضرورت این گویه‌ها را برای آن مؤلفه، در قالب سه عنوان «ضرورت دارد»، «ضرورت ندارد ولی مفید است» و «ضرورت ندارد»، مورد سنجش قرار دهند. طبق قانون محاسبه CVR و

CVI، در صورتی که تعداد ارزیابان ۱۴ نفر باشند، حداقل مقدار CVR (سنجش میزان ضرورت) قابل قبول، بایستی ۰/۵۱ به بالا باشد و در صورتی که نمرات محاسبه شده برای آنها، کمتر از میزان مورد نظر با توجه به تعداد متخصصان ارزیابی کننده سؤال باشد، باید از آزمون کنار گذاشته شوند و حداقل مقدار قابل قبول برای شاخص CVI (سنجش میزان مطابقت)، برابر با ۰/۷۹ است و اگر شاخص CVI گویه‌ای کمتر از ۰/۷۹ باشد، آن گویه باید حذف شود (فتحی آشتیانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۲۷-۳۰).

مرحله چهارم: اجرای پرسش‌نامه.

مرحله پنجم: بررسی روایی ملاکی و سازه‌ای و اعتبار پرسش‌نامه. پرسش‌نامه ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی (۵۲ سؤال) بر روی ۱۱۲ نفر، از افراد جامعه هدف اجرا گردید. برای سنجش روایی، ملاک از مقیاس ارزش فرزندان (۱۹۷۴)، هنجار شده توسط /حمیدی و همکاران (۱۳۹۶) استفاده شد. سنجش روایی سازه، با استفاده از همبستگی بین آزمون و خرده‌آزمون‌ها به دست آمد. برای به دست آوردن اعتبار آزمون، آلفای کرونباخ دونیمه پرسش‌نامه سنجیده شد و همبستگی بین آنها، به دست آمد. همچنین، از ضریب اسپیرمن - براون و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن استفاده گردید.

یافته‌های پژوهش

بخش اول: این بخش از یافته‌های پژوهش، شامل استخراج مؤلفه‌های ارزش فرزندان از منابع اسلامی (قرآن کریم و روایات معتبر) است. نتیجه بررسی‌های پژوهش، طبقه‌بندی گزاره‌های دینی در چهار گروه است که هریک، از چهار مفهوم متمایز حکایت می‌کنند. هریک از این مفاهیم، نشانگر معیارهای لازم برای ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی است. این مفاهیم عبارتند از:

۱. ارزش ذاتی فرزندان: برخلاف نظر مادی‌گرایانه دانشمندان غربی، فرزندان علی‌رغم منافع مادی، که برای والدین دارند، از نظر اسلام مطلوب بالاصاله نیز می‌باشند.

۲. امنیت بخشی: این مؤلفه، «نیازهای امنیتی است که به واسطه فرزندان برای والدین و جامعه تأمین می‌شود». این مؤلفه دارای چهار زیرمؤلفه «امنیت نسلی (بقای نسلی)»، «امنیت دوران سالخوردگی»، «امنیت اقتصادی»، «امنیت ملی» است.

۳. رشد و تعالی: این مؤلفه، به معنای این است که «فرزندان ظرفیت‌های بالقوه والدین را در جهت کمال ایشان به شکوفایی و فعلیت می‌رساند». به عبارت دیگر، اینکه فرزندان در حوزه‌های مختلف «فردی، خانوادگی و اجتماعی»، «مادی و معنوی»، «دنیوی و اخروی»، زمینه‌ساز تکامل و پیشرفت به سمت تقرب الهی هستند. این مؤلفه، دارای پنج زیرمؤلفه «کسب مقام مادری»، «کسب پاداش معنوی»، «استجاب دعا»، «تحول اخروی»، «تکامل و فعلیت» است.

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی ♦ ۱۳

۴. لذت‌بخشی: این مؤلفه شامل «منافع احساسی و عاطفی مثبتی است که از طریق فرزندان حاصل می‌گردد. این مؤلفه، دارای دو زیرمؤلفه «احساس نشاط و شادکامی»، «محبت و عشق‌ورزی» می‌باشد.

بخش دوم: براساس هریک از مؤلفه‌های چهارگانه، تعدادی سؤال طراحی شد که مجموع آن به ۵۷ گویه رسید. همان‌طور که گذشت، برای سنجش روایی محتوایی پرسش‌نامه، این سؤالات در قالب جدولی آماده و به ۱۴ نفر از کارشناسان ارائه گردید تا میزان ضرورت و مطابقت گویه‌ها، با مستندات را مورد ارزیابی قرار دهند. نمره لازم برای مطابقت، ۰/۷۹ و برای ضرورت ۰/۵۱ بود که ۵۲ سؤال به تأیید کارشناسان رسید و ۵ سؤال نیز حذف گردید. جدول ۱، سؤالات حذف‌شده و چرایی آن را بیان می‌کند:

جدول ۱: جدول گویه‌های حذف‌شده در روایی محتوایی

مؤلفه‌ها	ارزش کلی	اعتباری	رشد و تعالی	تأییدی
گویه‌های حذف شده	---	---	---	---
پایین بودن CVR و CVI	---	---	---	۲۶
پایین بودن CVR	۱	---	۲۰ و ۱۹ و ۹	---

بخش سوم: پس از اجرای پرسش‌نامه، نتایج مربوط به روایی و اعتبار پرسش‌نامه در این بخش بیان می‌گردد. روایی ملاک این پرسش‌نامه، با مقیاس ارزش فرزندان فاوست (۱۹۷۴)، هنجار شده توسط احمدی و همکاران (۱۳۹۶)، نشان از میزان توافق بالای آنها دارد. ضریب همبستگی، ۰/۶۳۵ در سطح معناداری ۰.۰۱ روایی ملاکی پرسش‌نامه، ارزش فرزند براساس منابع اسلامی را تأیید می‌کند.

برای تعیین روایی سازه، از روش اندازه‌گیری همبستگی هر گویه با نمره کل پرسش‌نامه و همبستگی میان مؤلفه‌ها با هم و همبستگی هریک از مؤلفه‌ها، با نمره کل پرسش‌نامه استفاده شد.

جدول ۲: نمرات همبستگی گویه‌ها با نمره کل پرسش‌نامه

گویه	همبستگی با نمره کل آزمون	گویه	همبستگی با نمره کل آزمون	گویه	همبستگی با نمره کل آزمون	گویه	همبستگی با نمره کل آزمون
۱	۰/۵۴۵**	۱۴	۰/۵۲۵**	۲۷	۰/۶۹۶**	۴۰	۰/۵۷۷**
۲	۰/۶۷۷**	۱۵	۰/۵۳۰**	۲۸	۰/۸۲۶**	۴۱	۰/۶۵۲**
۳	۰/۴۵۲**	۱۶	۰/۳۴۲**	۲۹	۰/۵۵۵**	۴۲	۰/۶۳۶**
۴	۰/۵۵۲**	۱۷	۰/۵۳۴**	۳۰	۰/۵۷۵**	۴۳	۰/۶۶۷**
۵	۰/۵۲۶**	۱۸	۰/۵۶۰**	۳۱	۰/۵۹۴**	۴۴	۰/۷۱۱**
۶	۰/۴۹۸**	۱۹	۰/۷۰۰**	۳۲	۰/۷۶۳**	۴۵	۰/۶۶۴**
۷	۰/۷۳۴**	۲۰	۰/۴۵۹**	۳۳	۰/۵۴۹**	۴۶	۰/۵۵۳**
۸	۰/۸۰۴**	۲۱	۰/۷۳۴**	۳۴	۰/۸۰۴**	۴۷	۰/۷۶۶**
۹	۰/۵۴۷**	۲۲	۰/۶۵۴**	۳۵	۰/۵۸۹**	۴۸	۰/۶۱۹**
۱۰	۰/۷۳۵**	۲۳	۰/۷۳۷**	۳۶	۰/۷۲۱**	۴۹	۰/۷۸۰**
۱۱	۰/۵۵۵**	۲۴	۰/۶۰۵**	۳۷	۰/۵۰۶**	۵۰	۰/۸۰۹**
۱۲	۰/۵۳۱**	۲۵	۰/۷۷۸**	۳۸	۰/۵۷۶**	۵۱	۰/۶۹۹**
۱۳	۰/۵۸۵**	۲۶	۰/۶۸۰**	۳۹	۰/۶۳۳**	۵۲	۰/۶۳۷**

براساس آماره‌های موجود در جدول، همهٔ سؤالات دارای همبستگی مثبت معنادار، با نمره کل آزمون در سطح ۰/۰۱ بودند. این امر نشان از اعتبار بالای آزمون می‌باشد. بنابراین، تعداد گویه‌های پرسش‌نامه ارزش فرزندان اسلامی در نهایت، برابر با ۵۲ گویه شد.

برای بررسی روایی سازه، همبستگی میان مؤلفه‌ها با هم و با نمرهٔ کل پرسش‌نامه مورد سنجش قرار گرفت که نتایج مربوط به آن، در جدول (۶) آمده است:

جدول ۳: ماتریس همبستگی مؤلفه‌ها با هم و با نمره کل

نمره کل	مؤلفه ۴	مؤلفه ۳	مؤلفه ۲	مؤلفه ۱	
				۱	مؤلفه ۱ (ارزش ذاتی)
			۱	۰/۸۳۲**	مؤلفه ۲ (امنیت‌بخشی)
		۱	۰/۸۶۹**	۰/۷۹۴**	مؤلفه ۳ (رشد و تعالی)
	۱	۰/۷۳۹**	۰/۶۴۲**	۰/۵۱۳**	مؤلفه ۴ (لذت‌بخشی)
۱	۰/۷۸۰**	۰/۹۵۹**	۰/۹۵۷**	۰/۸۵۸**	نمره کل پرسش‌نامه

همان‌گونه که در جدول (۶) ملاحظه می‌شود، بین تمام مؤلفه‌ها با هم و با نمره کل پرسش‌نامه، همبستگی مثبت معنادار در سطح ۰/۰۱ وجود دارد. علاوه بر این، همبستگی میان مؤلفه‌های پنج‌گانه، کمتر از همبستگی بین هریک از عوامل با کل پرسش‌نامه است که مجموع این نتایج، روایی سازه پرسش‌نامه را تأیید می‌کند.

برای سنجش قابلیت اعتبار آزمون، از روش همسانی درونی استفاده شد و برای برآورد همسانی درونی آزمون در این پژوهش، از روش آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. نتیجه آن، چنین شد که آلفای این پرسش‌نامه ۰/۹۶۴ بود که این امر، نشانگر اعتبار بالای آزمون است. همچنین، برای سنجش اعتبار و پایایی آزمون، آلفای کرونباخ دونیمه پرسش‌نامه نیز سنجیده شد و همبستگی بین آنها به دست آمد. همچنین، از ضریب اسپیرمن - براون و ضریب دونیمه‌سازی گاتمن استفاده گردید که نتایج آن در جدول (۷) قابل مشاهده است.

جدول ۴: آماره‌های اعتبار پرسش‌نامه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی

۰/۹۳۳	مقدار	نیمه اول	آلفای کرونباخ
۲۶	تعداد گویه‌ها		
۰/۹۴۱	مقدار	نیمه دوم	
۲۶	تعداد گویه‌ها		
۵۲	مجموع گویه‌ها		
۰/۹۰۵	همبستگی بین دو فرم		
۰/۹۵۰	تساوی تعداد گویه‌ها		ضریب اسپیرمن-براون
۰/۹۵۰	عدم‌تساوی تعداد گویه‌ها		
۰/۹۴۸	ضریب دونیمه‌سازی گاتمن		
نیمه اول: گویه‌های ۱ تا ۲۶ - نیمه دوم: گویه‌های ۲۷ تا ۵۲			

ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی ♦ ۱۵

همان‌گونه که در جدول (۷) آشکار است، ضریب اسپیرمن - براون برابر با ۰/۹۵۰ است. میزان همسانی درونی، براساس ضریب دونیمه‌سازی گاتمن در این مرحله، ۰/۹۴۸ است. همچنین، همبستگی بین دو فرم در اجرای نهایی برابر با ۰/۹۰۵ است. ضریب آلفای نیمه اول، (۰/۹۲۳) و ضریب آلفای نیمه دوم، (۰/۹۴۱) است. بنابراین، همسانی درونی پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان، براساس منابع اسلامی از سطح بالایی برخوردار است.

بخش پنجم: شیوه نمره‌گذاری و آماده‌های توصیفی: پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی، به‌صورت لیکرت پنج درجه‌ای طراحی شده است. در این پرسش‌نامه، به ۶ سؤال (۳۱، ۲۰، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۳)، نمره معکوس تعلق می‌گیرد. در اجرای پرسش‌نامه اولیه در نمونه ۱۱۲ نفری، مشخص شد که حداقل نمره (۵۵) نشانگر ارزش پایین برای فرزندان و حداکثر نمره (۱۸۵) بیانگر ارزش بالا برای فرزندان، که در جدول (۸) مشاهده می‌شود.

جدول ۵: آماده‌های توصیفی پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی

تعداد نمونه	پایین‌ترین نمره	بالا‌ترین نمره	میانگین	انحراف استاندارد
۱۱۲	۵۵	۱۸۵	۹۶/۵۲	۳۹/۹۵

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، ساخت پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان براساس منابع معتبر اسلامی (قرآن و احادیث) و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی (رواسازی و اعتباریابی) آن بوده است. این مهم، در دو بخش استخراج مؤلفه‌ها و بخش دوم ویژگی‌های روان‌سنجی است.

مؤلفه‌های استخراج‌شده از منابع اسلامی، درباره ارزش فرزندان نشان می‌دهد که این مفهوم از چهار مؤلفه اصلی تشکیل شده که عبارتند از: ارزش ذاتی، رشد و تعالی، لذت‌بخشی، امنیت‌بخشی.

مؤلفه اول، «ارزش ذاتی» فرزندان است. فرزندان، دارای ارزش ذاتی بوده و مطلوب بالاصاله می‌باشند. در مقابل نگرش غربی، که نگاه ابزاری و وسیله‌ای به فرزندان دارند، اسلام فرزندان را مطلوب بالاصاله می‌داند.

براساس منابع اسلامی، یک میل اصیل و مستقل فطری به فرزندان، در نهاد انسان وجود دارد. همین، علت را متفکران اسلامی، تفاوت روشنی میان دو انگیزه مال دوستی و فرزنددوستی دانسته‌اند.

علاقه به مال، اصیل نیست، بلکه به‌عنوان وسیله‌ای برای تأمین سایر نیازمندی‌ها، مطلوب است. اما فرزند را می‌توان گفت: اصالتاً، مطلوب است و خواست مستقل فطری به آن تعلق می‌گیرد. از اینجاست که می‌بینیم کسانی که از داشتن فرزند، محرومند، آرام و قرار ندارند و به شدت احساس این کمبود، آنان را رنج می‌دهد و از روی ناچاری حاضر می‌شوند که فرزندخوانده برای خود برگزینند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۷۳).

همچنین، در روایتی از رسول خدا ﷺ چنین آمده است: «همه نوزادان با فطرت اسلام به دنیا می‌آیند و این پدران آنها هستند که ایشان را یهودی و نصرانی و مجوسی می‌کنند» (ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۳۲). زمانی که

حضرت موسی علیه السلام از خداوند سؤال می‌کند: «کدام اعمال فضیلتش در نزد تو بیشتر است، پاسخ آمد: محبت و دوستی با کودکان؛ زیرا که فطرت ایشان بر توحید من بنا شده است» (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۱۵).

منابع اسلامی، علل اصلی برخی از احکام را ابقای نسل و افزایش فرزندان می‌دانند. همان‌گونه که یکی از اهداف اصلی ازدواج، کثرت فرزندان است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۷۴). برخلاف جوامع مدرن، که ازدواج را صرفاً وسیله‌ای برای لذت‌بری جنسی می‌دانند، آموزه‌های اسلامی، هدف از خلقت زیبایی زنان را نیز تولید نسل دانسته است (مفضل بن عمر، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۴۸). امام صادق علیه السلام، در **توحید مفضل**، علت شهوت جنسی را دوام نسل می‌داند و به **مفضل** می‌فرماید:

شهوت (لذت جنسی)، محرک بر جماع است که دوام نسل و بقای نوع انسانی به آن است... و اگر حرکت جماع فقط برای فرزندآوری بود، بعید نبود که فرد سستی ورزد و اقدام به فرزندآوری نکند تا نسل کم شود یا منقطع گردد؛ زیرا که هستند بعضی مردم که رغبت به فرزند و اعتنائی به شأن آن ندارند (همان).

محمد بن سنان می‌گوید:

حضرت ابی‌الحسن الرضا علیه السلام در جواب مسائل من، مکتوبی ارسال داشته و در آن مرقوم فرمودند: «علت حرام بودن جنس ذکور برای ذکور و اناث برای اناث، آن است که نسل قطع شده و چاره‌جویی باطل و دنیا خراب می‌گردد (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۵۹۲).

این مستندات خود گویای این مطلب هستند که فرزندان دارای ارزش ذاتی بوده و مطلوب بالاصاله می‌باشند. همه امیال نفسانی، که به صورت فطری در وجود انسان نهاده شده، در میل اصلی «حب ذات» ریشه دارند و همه آنها، از فروع و شاخه‌های این میل اصلی هستند» (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۴۲). چند گرایش در نفس ایجاد می‌شوند که در واقع، شاخه‌ها و کانال‌های اصلی ظهور فعالیت‌های انسان هستند و می‌توان آنها را غرایز اصلی تلقی کرد. منظور از غرایز اصلی، سه نوع گرایش، حب بقاء، حب کمال و لذت است که از نفس سرچشمه می‌گیرند و همه تلاش‌های انسان، توسط این سه گرایش انجام می‌گیرند؛ به نوبه خود، این سه کانال اصلی نیز مظاهر گوناگون خوددوستی و حب نفس خواهند بود (همان، ص ۴۱).

بقا و جاودانگی، والاترین آرزوی بشر است، آدمی برای اینکه این نیاز خود را ارضا کند، علاقه به بقای نام و داشتن فرزند پیدا می‌کند. بنابراین، میل به داشتن فرزند و اینکه انسان دوست دارد آثار و بقایایی از خود به جای بگذارد و دیگران پس از مرگ وی از او به نیکی یاد کنند، همه نمودهایی از انگیزه بقا و کمال خواهی انسان دارد (شجاعی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۳).

مؤلفه دوم ارزش فرزندان، «امنیت‌بخشی» است. ناظر به همین نیاز به بقا و جاودانگی است. فرزندان امنیت بقای نسلی را برای والدین فراهم می‌آورد و امنیت دوران سالخوردگی (انبیاء: ۸۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶ ص ۷) و امنیت اقتصادی (نوح: ۱۰-۱۲) و امنیت ملی (اعراف: ۸۶؛ اسراء: ۶) را نیز فراهم آورده که بقای فرد و جامعه را به دنبال خواهد داشت.

مؤلفه سوم ارزش فرزندان، «رشد و تعالی» است که پس از بقا و جاودانگی مطرح می‌شود؛ چراکه هیچ تکاملی بدون بقا امکان‌پذیر نیست و اصولاً فرض کمال، در جایی است که انسان باقی بماند. در کمال‌خواهی، انسان به دنبال نوعی افزایش کمی یا کیفی یا شکوفایی است و می‌خواهد چیزهایی را به‌دست آورد تا بهره‌ء وجودی‌اش بیشتر شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۴۵). فرزندان در حوزه‌های مختلف «فردی، خانوادگی و اجتماعی»، «مادی و معنوی»، «دنیوی و اخروی»، زمینه‌ساز تکامل و پیشرفت والدین و جامعه هستند و زمینه‌ء رشد و تعالی، و فعلیت‌بخشی ظرفیت‌های بالقوه والدین را فراهم می‌آورند (علوی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۴-۱۷۷).

فرزندان، علاوه بر کمال‌بخشی دنیوی برای والدین خود، زمینه‌ء تکامل و تعالی اخروی را نیز فراهم می‌آورند. سختی‌ها و مشکلات بارداری و تربیت فرزندان، در آموزه‌های اسلامی ارزشمند بوده و اسباب بخشش همه گناهان والدین و زمینه‌ساز تقرب و کسب مقامات ملکوتی می‌باشند. روزی / *اسلمه* نزد پیامبر ﷺ رسید و عرض کرد: «همه افتخارات، نصیب مردان شده است؛ زنان چه سهمی از این افتخارات را دارند؟ پیامبر ﷺ فرمود: آری (زنان هم افتخارات فراوانی دارند)! هنگامی که زن، باردار می‌شود، در مدت حمل به‌منزله روزهدار و شب‌زنده‌دار و مانند کسی است که با جان و مال در راه خدا جهاد می‌کند. چون وضع حمل می‌کند، خدا آن قدر به او پاداش می‌دهد که هیچ‌کس اندازه‌اش را نمی‌داند. هنگامی که فرزندش را شیر می‌دهد، در برابر هر مکیدن کودک، خداوند پاداش آزاد کردن برده‌ای از فرزندان اسماعیل را به او می‌دهد و هنگامی که دوران شیرخوارگی کودک تمام شود، یکی از فرشتگان بزرگوار خداوند بر پهلوی او می‌زند و می‌گوید: اعمال خود را از نو آغاز کن؛ چراکه خداوند همه گناهان تو را بخشیده است» (جرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۴۵۱).

«کسب مقام مادری»، در مقابل اندیشه‌های فمینیستی است که به تخریب جایگاه و منزلت مادری می‌پردازد. آموزه‌های اسلامی، جایگاه ویژه و ملکوتی برای مادر قائل هستند. امام سجاده علیه السلام در رساله حقوق می‌فرماید: «و حقوق خویشانت بسیار است که بستگی به دور و نزدیک بودن نسبت خانوادگی با ایشان دارد، واجب‌ترین آنها بر تو حق مادر است. بعد حق پدرت، بعد حق فرزندت و پس از آن برادرت. سپس به همین ترتیب» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۷، ص ۱۲).

چهارمین مؤلفه ارزش فرزندان، «لذت‌بخشی» است. هرکس با اندکی تأمل در وجود خویش، به‌روشنی درک می‌کند که بالفطره طالب لذت، خوشی و راحتی و گریزان از درد و رنج و ناراحتی است و تلاش و کوشش‌های خستگی‌ناپذیر زندگی، برای دست یافتن به لذایذ بیشتر، قوی‌تر و پایدارتر و فرار از آلام، رنج‌ها و ناخوشی‌ها و دست‌کم کاستن آنها انجام می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۱). در سعادت، لذت پایدار نهفته است و اگر ممکن بود کسی در زندگی همیشه لذت ببرد، او کاملاً سعادتمند بود، ولی از آنجاکه زندگی خالی از درد و رنج وجود ندارد، می‌توان گفت: سعادتمند در این جهان کسی است که لذت‌های وی از نظر کیفیت یا کمیت نسبت به درد و

رنج‌هایش برتری و فزونی دارد و در آن، دو ویژگی لحاظ می‌شود: ۱. از جهت کیفی، برتری؛ ۲. از جهت کمی دوام (همان، ص ۳۲). بنابراین، منظور از مؤلفه «لذت‌بخشی» در ارزش فرزندان، لذت‌بخشی صرفاً مادی و جسمانی نیست، بلکه لذت‌بخشی سعادت‌نگر مدنظر می‌باشد؛ یعنی لذتی که در آن دو ویژگی برتری و دوام نهفته است.

فرزندان مایه «نشاط و شادکامی» والدین خود هستند. نگاه به چهرهٔ فرزند، می‌تواند نشاطی وصف‌ناشدنی برای والدین به ارمان آورد و موجب سلامت روانی‌شان شود. از این‌رو، وقتی که از امام صادق علیه السلام سؤال می‌کنند که از بهترین چیزها برای آدمی چیست؟ می‌فرماید: نگاه کردن به فرزند جوانی که در حضور والدین است» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۷۲). برخی آیات و روایات، فرزندان را مایه چشم‌روشنی و خشنودی والدین در دنیا و آخرت دانسته‌اند. هنگامی که اولیای الهی می‌گویند: «پروردگارا! ما را از سوی همسران و فرزندانمان (چشم‌روشنی) خوشدلی و خوشحالی بخش و ما را پیشوای پرهیزکاران قرار ده» (فرقان: ۷۴). رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: طلب فرزند کنید، و پافشاری نمایید، به‌رستی که فرزند روشنایی چشم است (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۲۴). همچنین این لذت مختص دنیا نبوده، بلکه در آخرت نیز پایدار و باقی است، امام صادق علیه السلام دربارهٔ کلام خداوند متعال که می‌فرماید: «و کسانی که ایمان آورده‌اند و فرزندان‌شان در اعتقاد از آنان پیروی نموده‌اند، آن فرزندان را به آنها ملحق خواهیم کرد... رفتار فرزندان از اعمال پدران کمتر خواهد شد، پس عمل فرزندان را به اعمال پدران ملحق خواهند ساخت، تا دیدهٔ پدران روشن گردد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۴۹).

همچنین، فرزندان مایهٔ «محبت و عشق‌ورزی» اعضای خانواده می‌باشند. در روایات، فرزندان را مونس و همدم والدین دانسته‌اند. همان‌گونه که رسول خدا صلی الله علیه و آله، دختران را مهربان، مونس و همدم والدین خود می‌داند (همان، ج ۶ ص ۵). امام صادق علیه السلام در دعای طلب فرزند می‌فرماید: «خداوند! محل انس و جانشینی صالح از پسران و دختران را به من ببخش که از وحشت به اینان انس گیرم و از وحدت با آنان آرامش یابم» (همان، ج ۱۱، ص ۳۴۶).

طی کردن گام‌های روشمند و نظام‌یافته در فرایند ساخت پرسش‌نامه، روایی و اعتبار آن را به‌عنوان ابزار دقیق سنجش علمی رقم می‌زند. با رعایت استانداردهای علمی مقیاس‌سازی، می‌توان به نتیجه سنجش اعتماد کرد. بنابراین، با توجه به اینکه همهٔ شرایط علمی در ساخت پرسش‌نامه، اولیه ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی، رعایت گردید، اعتبار آن نیز مورد تأیید قرار گرفت. این پرسش‌نامه براساس پشتوانه تحلیل نظری و دین‌شناختی جامع‌نگر، تهیه و در فرایند روایی‌سنجی و اعتباریابی قرار گرفت. گزاره‌های این پرسش‌نامه به‌گونه‌ای طراحی گردید که بتواند نشانگرهای مناسبی برای اندازه‌گیری ارزش فرزندان باشد و ۵۲ گویه آن به تأیید ۱۴ نفر از کارشناسان متخصص رسید و روایی محتوایی آن تأیید شد.

نتایج پژوهش در روایی‌سنجی پرسش‌نامه، با بهره‌گیری از همهٔ شاخص‌های روایی (محتوایی، ملاکی و سازه‌ای)، نشان داد که پرسش‌نامه اولیه ارزش فرزندان، از روایی لازم و البته در سطح بالایی برخوردار است. همچنین، آلفای کرونباخ ۰/۹۶۴/ نشانگر اعتبار بالای این پرسش‌نامه است که نتایج مربوط به آن در بحث یافته‌ها گذشت.

منابع

- ابن‌فهد حلی، احمدبن محمد، ۱۴۰۷ق، *عدة الداعی و نجاح الساعی*، قم، دار الکتب الاسلامی.
- احمدی، علی‌یار و همکاران، ۱۳۹۶، «بررسی نگرش زنان به ارزش فرزندان (مورد مطالعه: زنان ۴۹-۱۵ ساله شهر شیراز)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست و هشتم، ش ۶۷ ص ۷۸۶۱.
- اوجاقلو، سجاد و همکاران، ۱۳۹۳، «تغییرات نسلی ارزش فرزند و رفتار فرزندآوری زنان پیش و پس از انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: شهر زنجان)»، *زن در فرهنگ و هنر*، دوره ۶ ش ۳، ص ۴۰۹-۴۲۵.
- پاینده، ابوالقاسم، ۱۳۸۲، *نهج الفصاحه*، تهران، دنیای دانش.
- ژندایک، رابرت ال، ۱۳۷۵، *روان‌سنجی کاربردی*، ترجمه حیدرعلی هومن، چ سوم، تهران، دانشگاه تهران.
- حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹ق، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل‌البیت.
- حسینی، حاتم، ۱۳۸۱، *درآمدی بر جمعیت‌شناسی اقتصادی - اجتماعی و تنظیم خانواده*، چ دوم، همدان، دانشگاه بوعلی سینا.
- دلاور، علی، ۱۳۸۰، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران، رشد.
- رازقی نصرآباد، حبیبه بی‌بی و حسین سرایی، ۱۳۹۳، «تحلیل کوهورتی (نسلی) نگرش زنان درباره ارزش فرزند در استان سمنان»، *زن در توسعه و سیاست*، دوره دوازدهم، ش ۲، ص ۲۲۵-۲۲۹.
- شجاعی، محمدصادق، ۱۳۹۲، *دیدگاه‌های روان‌شناختی حضرت آیت‌الله مصباح یزدی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۳ق، *علل الشرایع*، قم، کتابفروشی داوری.
- طبرسی، حسن‌بن فضل، ۱۳۷۷، *مکارم الاخلاق*، قم، شریف الرضی.
- _____، ۱۴۱۲ق، *مکارم الاخلاق*، قم، شریف الرضی.
- علوی، سیداسماعیل، ۱۳۹۸، *نگرش به فرزندآوری براساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه اولیه آن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۴۰۰، «مفهوم‌پردازی روان‌شناختی ارزش فرزندان براساس منابع اسلامی» در: *مجموعه مقالات همایش ملی چالش‌ها و راهکارهای تعالی نهاد خانواده در مذاهب اسلامی با محوریت آسیب‌های اجتماعی*، زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- فتحی، الهام، ۱۴۰۰، «روند باروری ایران، از سال ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۹»، *درگاه ملی آمار*، بخش گزارش‌های تحلیلی
- www.amar.org.ir.
- فتحی آشتیانی، علی، ۱۳۹۵، *آزمون‌های روان‌شناختی*، تهران، بعثت.
- کلانتری، صمد و همکاران، ۱۳۸۹، «بررسی جامعه‌شناختی گرایش به فرزندآوری و برخی عوامل مرتبط با آن (مورد مطالعه: جوانان متأهل شهر تبریز)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست و یکم، ش ۳۷، ص ۸۳-۱۰۴.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، تصحیح علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- متقی هندی، حسام‌الدین، ۱۴۱۳ق، *کنز العمال*، بیروت، مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- محدث نوری، حسین، ۱۴۰۸ق، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، بیروت، مؤسسه آل‌البیت.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۱، *اخلاق در قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مفضل‌بن عمر، ۱۳۷۹، *توحید مفضل*، ترجمه محمدباقر مجلسی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- نادری، عزت‌الله، مریم سیف نراقی، ۱۳۸۷، *روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی*، تهران، ارسباران.

- Dinn, A. A. & Kagtcibasi, C, 2010, "The Value of Children for Parents idn the Minds of Emerging Adults", *Cross-Cultral Research*, N. 44(2), p. 174-205.
- Fawceet, J. T, F. et al, 1974, *The Value Of Children In Asia And The United States*, East-West population InSTITUTE, N. 32, vii, 69 p.
- Hoffman, L. W., & Hoffman, M. L., 1973, "The value of children to parents", in J. T. Fawcett (ed.), *Psychological perspectives on population*, (19-76), New York, Basic Books.
- Kagiticbasi, C., & Esmer, Y., 1980, *Development, value of children, and fertility: A multiple indicator approach*, Istanbul, Turkey, Bogazici University.